

فهرست اجمالی

پیشگفتار.....	۱
مقدمه.....	۳
بخش اول: کلیات و مفاهیم.....	۷
فصل اول: آشنایی با حقوق اساسی.....	۹
فصل دوم: مفهوم کشور اسلامی و نظریات پیرامون آن.....	۲۳
بخش دوم: پیشینه‌ی نظام‌های سیاسی و حکومت در کشورهای اسلامی.....	۴۳
فصل اول: نظام سیاسی و حکومت در جهان اسلام (پیش از دوران حکومت‌های مدرن).....	۴۶
فصل دوم: نظام سیاسی و حکومت در جهان اسلام (دوران حکومت‌های مدرن)....	۷۶
بخش سوم: ساختار و مدل حکومت در کشورهای اسلامی.....	۱۰۱
فصل اول: نظریه‌ی دولت و نسبت آن با دین در کشورهای اسلامی.....	۱۰۴
فصل دوم: انواع قانون اساسی و تضمین آن در کشورهای اسلامی.....	۱۴۰
بخش چهارم: اجرا و مقامات اجرایی در کشورهای اسلامی.....	۱۵۹
فصل اول: نحوه‌ی گزینش و انتخاب مقامات اجرایی در کشورهای اسلامی ...	۱۶۲
فصل دوم: نقش علما و نهادهای دینی در نظام حقوق اساسی و نحوه‌ی اداره‌ی امور خاص اسلامی.....	۱۸۵

بخش پنجم: نظام قانونگذاری و الزامات شرعی آن در کشورهای اسلامی.....	۲۱۳
فصل اول: نظام قانونگذاری و انتخابات پارلمانی در کشورهای اسلامی	۲۱۷
فصل دوم: نقش اسلام در تدوین قوانین و نظارت بر آن	۲۳۹
بخش ششم: نظام قضایی و دادرسی شرعی در کشورهای اسلامی.....	۲۶۳
فصل اول: ویژگی‌های ساختاری و دادرسی‌های خاص در نظام قضایی کشورهای اسلامی	۲۶۵
فصل دوم: الزامات شرعی در نظام قضایی کشورهای اسلامی.....	۲۸۷
دستاوردها و پیشنهادها.....	۳۰۹
پیوست‌ها.....	۳۱۹
منابع و مأخذ.....	۳۳۱
نمایه‌ی کشورهای اسلامی.....	۳۵۱
فهرست تفصیلی.....	۳۶۷
فهرست نمودارها، جداول و اشکال.....	۳۷۴

پیشگفتار

اهمیت و جایگاه شورای نگهبان بر کسی پوشیده نیست و بیان تأکیدات مصرح در قانون اساسی، بیانات امام خمینی و مقام معظم رهبری در خصوص اهمیت و جایگاه این مقام در این مجال اندک نمی‌گنجد.

«پژوهشکده شورای نگهبان» به عنوان بازوی مشورتی حقوقی شورای نگهبان، علاوه بر ارائه نظرات مشورتی به شورای نگهبان در خصوص مغایرت یا عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی و اساسنامه‌های مصوب دولت با قانون اساسی، اقدام به انجام مطالعات نظری، راهبردی و کاربردی در خصوص موضوعات مختلف حقوق اساسی می‌نماید. این پژوهشکده که از سال ۱۳۷۶ تا اواسط سال ۱۳۹۲ با عنوان «مرکز تحقیقات شورای نگهبان» فعالیت می‌کرد، در سال ۱۳۹۲ با هدف ارائه خدمات پژوهشی بیشتر به شورای نگهبان و جامعه حقوقی کشور، تغییر عنوان و ساختار داد و با عنوان «پژوهشکده شورای نگهبان» فعالیت‌های جدیدی را آغاز نمود. در این مسیر با استفاده از نیروهای جوان و مستعد دانشگاهی و حوزوی، موضوعات مختلف مورد نیاز جامعه علمی که مرتبط با صلاحیت‌های شورای نگهبان است و نیز نیازهای پژوهشی شورای نگهبان، شناسایی شده و به ترتیب اولویت در دستور کار قرار گرفت که ثمرات آن در قالب مقالات علمی-پژوهشی، گزارش‌های پژوهشی، گزارش‌های کارشناسی و کتاب‌های مختلف به جامعه علمی و شورای نگهبان تقدیم می‌شود.

کتاب حاضر نیز یکی از ثمرات مطالعاتی است که در گروه «مطالعات نظام‌سازی اسلامی» پژوهشکده انجام شده و اکنون در منظر جامعه علمی قرار می‌گیرد. شایسته است که در اینجا از زحمات مؤلف، ناظر پروژه و تمامی اساتیدی که دآوری این اثر را برعهده گرفتند صمیمانه تشکر کرده و از خداوند منان برای آنها توفیق روزافزون طلب نمایم. به یقین اگر همکاری نام‌برندگان و همچنین کوششی که عوامل اجرایی از جمله مسئول انتشارات، ویراستار، صفحه‌آرا و همه عزیزانی که در آماده‌سازی این کتاب سهیم بودند وجود نداشت، امروز شاهد به ثمر نشستن این تلاش علمی نبودیم. از همه ایشان سپاسگزاریم و امیدواریم قرین صحت و توفیق باشند.

با عنایت به مصون نبودن محصولات بشری از جمله این تلاش علمی از خطا و اشکال، از همه صاحب نظران و اندیشمندان تقاضامندیم از ارائه نظرات صائب خویش در جهت ارتقای کیفیت این اثر و سایر فعالیت‌های پژوهشکده دریغ نورزنند.

و من الله التوفیق و علیه التکلان

پژوهشکده شورای نگهبان

بهار ۱۳۹۵

مقدمه

میراث

میراث زمامداری در جهان اسلام مبتنی بر نظریه‌ی کلان «امت اسلامی» شکل گرفته و افق حاکمیت را در جوامع اسلامی مشخص کرده است. از سویی در دوران معاصر و با سیطره‌ی اقتضائات دولت مدرن، کشورهای اسلامی همگی براساس ساختار دولت-ملت به وجود آمده و استقلال یافته‌اند. با توجه به عدم امکان چشم‌پوشی از این دو مفهوم و الزامات آن‌ها، آینده‌ی حقوقی-سیاسی جهان اسلام را نحوه‌ی گذار از الگوی «دولت ملی» به ساختارهای نوین «امت اسلامی» تشکیل می‌دهد. این فرایند باید با اندیشه‌ورزی مداوم و نظریه‌پردازی در زمینه‌ی محتوا و ساختار نظام حقوق اساسی کشورهای اسلامی در دوران معاصر همراه باشد؛ به گونه‌ای که نه از اصالت ایده‌ی «امت اسلامی» غافل ماند و نه اقتضائات دوران معاصر را به یکباره نادیده گرفت. با نگاهی هوشمندانه به ژرفای تاریخ اجتماعی، سیاسی و حقوقی جوامع اسلامی درمی‌یابیم که ماهیت احکام فردی و اجتماعی اسلام و نظریه‌ی بنیادین «امت اسلامی» اقتضای نظریات و تجربیات منحصر به فردی را برای تعریف مختصات نظام حقوق اساسی دولت-کشورهای اسلامی و روش سازماندهی و عملکرد آن‌ها دارد که می‌تواند آن‌ها را در فرایند دستیابی به نظامی جامع، بومی و متناسب با اندیشه‌ی سیاسی و حاکمیت در اسلام یاری رساند؛ به گونه‌ای که از سویی تضاد و از سوی دیگر هضم شدن در الزامات زندگی در دوران مدرن را در پی نداشته باشد. از طرفی با توجه به نفوذ روزافزون ایده‌ی انقلاب اسلامی و احیاءگری در جوامع اسلامی، ما نیز باید درصدد ارائه‌ی الگویی مطلوب برای کشورهای اسلامی باشیم و این مهم محقق نمی‌شود مگر با شناخت کامل نظام‌های حقوقی-سیاسی کشورهای اسلامی تا بدین ترتیب بتوان نظریه‌پردازی در این خصوص را بر واقعیت‌های موجود منطبق ساخت.

مطالعه‌ی «نظام حقوق اساسی کشورهای اسلامی» موضوع اصلی این پژوهش است. این پژوهش علاوه بر بررسی موضوعی شاخص‌های حقوق اساسی در کشورهای اسلامی، نگاه ویژه‌ای نیز به کشف و شناسایی الگوهای هنجاری و ساختاری مربوط به نقش و جایگاه دین در نظام حقوق اساسی این کشورها دارد.

با توجه به لزوم همگرایی هرچه بیشتر کشورهای اسلامی و لزوم حرکت به سمت تحقق آرمان امت اسلامی و استفاده از تجربیات گوناگون در این زمینه، به‌ویژه با توجه به اشتراکات فراوان دینی، فرهنگی و تاریخی کشورهای مورد مطالعه و منافع مشترک آن‌ها، امکان الگوگیری برای اصلاح و تقویت ساختارهای حقوقی این کشورها از یکدیگر به‌خصوص در موضوعات دینی وجود دارد. توجه به این ظرفیت علمی و عملی می‌تواند ما را در ایجاد و ارتقای نظامات حقوقی-سیاسی حکومت اسلامی یاری رساند.

این پژوهش با هدف زمینه‌سازی برای بهره‌مندی و الگوگیری متقابل از دستاوردهای نظری و عملی کشورهای اسلامی در ابعاد مختلف حقوق اساسی و اداری امور عمومی جامعه‌ی مسلمانان و همچنین ارتقای ظرفیت تبادل علمی به‌منظور دستیابی به الگوهای نوین اداری حکومت اسلامی در دوران معاصر انجام گرفته است.

این پژوهش درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- مختصات و مؤلفه‌های نظام حقوق اساسی در کشورهای اسلامی چیست و به چه شکل تدوین و اجرا شده است؟
 - نسبت دین و دولت و نظریه‌های مختلف آن در دوران معاصر با نگاه ویژه به تجربه‌های نوین کشورهای اسلامی چگونه تبیین می‌شود؟
 - نقش و جایگاه هنجارهای دینی در ساختار مدرن نظام حقوق اساسی کشورهای اسلامی چیست؟
 - وجوه اشتراک و افتراق مدل حکومت اسلامی در جمهوری اسلامی ایران با تجربیات کشورهای اسلامی دیگر چیست و تا چه حد امکان فراگیری و الگوبرداری از آن در بین سایر کشورهای اسلامی وجود دارد؟
 - چه الگوها، ساختارها یا فرایندهایی در نظام حقوقی کشورهای اسلامی وجود دارد که قابلیت بهره‌برداری برای تقویت یا اصلاح نظام حقوق داخلی را دارد؟
- پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی، مطالعه‌ای تطبیقی-موضوعی را در قالب مجموعه‌ی بخش‌ها و فصل‌های به‌هم‌پیوسته همراه با جدول‌ها، نقشه‌ها و نمودارهای مربوط و همچنین با استناد کامل به منابع علمی و رسمی کشورهای مربوط سامان داده است؛ به‌گونه‌ای که هر یک از موضوعات پژوهش در بیشتر کشورهای اسلامی (شامل ۵۷ کشور عضو سازمان همکاری‌های اسلامی) یا برخی کشورهای مطرح اسلامی، بررسی و

نتایج حاصل به صورت کلی یا در قالب نمونه‌ها و استناداتی از نظام حقوقی کشورهای اسلامی بیان شده است.

این پژوهش در قالب شش بخش مرتبط به هم تدوین شده و با نمودارهای خلاصه‌ی مطالب، جدول‌های تفصیلی، جمع‌بندی‌های انتهای هر فصل و پیوست‌های انتهای پژوهش، مخاطب را در فهم بهتر مطالب یاری می‌رساند. همچنین در صورت نیاز، بخش‌هایی برای یادآوری یا مطالعه‌ی بیشتر در هر موضوع تدوین شده است تا مخاطب را در وصول به پاسخ پرسش‌های مرتبط با پژوهش یاری کند.

بخش آغازین پژوهش به آشنایی با کلیات و مفاهیم اختصاص دارد که در قالب دو فصل، نخست به مفهوم حقوق اساسی و ویژگی‌های آن و سپس به مفهوم و معیارهای شناسایی کشور اسلامی به شکل فقهی- حقوقی می‌پردازد. تاریخچه‌ی نظام سیاسی و حکومت در جهان اسلام در بخش دوم بررسی می‌شود که شامل بررسی دو دوره‌ی پیش از حکومت‌های مدرن و دوره‌ی تشکیل دولت‌های مدرن و معاصر است. بخش سوم با محوریت آشنایی با ساختار یا مدل حکومت در کشورهای اسلامی، شامل دو فصل است؛ در فصل اول، نظریه‌ی دولت و نسبت آن با دین در کشورهای اسلامی (همگرایی یا واگرایی دین و دولت) و در فصل دوم آشنایی با قانون اساسی، تفکیک قوا، رژیم سیاسی و ساختار اداره در کشورهای اسلامی بررسی شده است.

نحوه‌ی گزینش و حیطه‌ی صلاحیت مقامات اجرایی در کشورهای اسلامی از جمله رئیس کشور و اعضای کابینه و همچنین آشنایی با نقش علما و نهادهای دینی در نظام حقوق اساسی کشورهای اسلامی و نحوه‌ی اداره‌ی امور خاص اسلامی (وقف، حج، وجوهات شرعی، آموزش‌های دینی و...) در این کشورها نیز در بخش چهارم بررسی شده است. ساختار قانونگذاری و انتخابات پارلمانی در کشورهای اسلامی و همچنین نقش اسلام در تدوین قوانین و سازوکار نظارت بر آن در نظام حقوقی-سیاسی کشورهای اسلامی نیز فصول مختلف بخش پنجم را تشکیل می‌دهد. بخش ششم هم شامل آشنایی با نظام قضایی و دادرسی شرعی در کشورهای اسلامی است. دو عنوان اصلی این بخش عبارت‌اند از: بررسی ویژگی‌های ساختاری نظام قضایی کشورهای اسلامی (شامل آشنایی با نظام دادرسی‌های خاص مانند دادرسی اداری و قضاوت سیاسی در این کشورها) و نحوه‌ی اجرای الزامات شرعی در نظام قضایی کشورهای اسلامی (شامل آشنایی با دو الگوی دادرسی شرعی) و

همچنین بررسی نسبت الزامات دادرسی شرعی با الزامات حقوق بشری مدرن. گفتنی است که این عنوان (حقوق اساسی کشورهای اسلامی) یکی از عناوین درسی رشته‌ی حقوق عمومی در مقطع کارشناسی ارشد است و نظر به فقر شدید منابع برای مطالعه‌ی تطبیقی و آشنایی با نظام حقوق اساسی کشورهای اسلامی - به‌ویژه به زبان فارسی - ثمره‌ی این پژوهش را می‌توان جزء معدود منابع درسی منسجم و مستقیم در این زمینه محسوب کرد. مناسب‌ترین روش استفاده از این کتاب در تدریس، رعایت ترتیب فصول به‌ویژه توجه به بخش‌های اول تا سوم است که بخش‌های بعدی مبتنی بر مفروضات مطرح‌شده در این بخش‌ها ساماندهی شده است. هرچند مدرسان محترم می‌توانند هر یک از بخش‌ها را به شکل مستقل نیز ارائه دهند و بخش‌های اولیه را به شکل خلاصه و به‌عنوان مبانی بحث مطرح کنند.